

ВІДГУК

офіційного опонента доктора педагогічних наук, професора кафедри психології та соціальної роботи Шахова Володимира Івановича на дисертаційну роботу Якименко Світлани Іванівни «Теорія і практика формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років», представлену на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання

1. Актуальність теми виконаної роботи та зв'язок із планами відповідних галузей науки.

В умовах глобалізації світової спільноти, інтенсивної розбудови українського суспільства та реформування всіх ланок вітчизняної освіти пріоритетним значенням для педагогіки є виховання високоосвіченої, інтелектуально розвиненої особистості з цілісним уявленням про навколишній світ, з розумінням його зв'язків, явищ і процесів, що є чинником формування світогляду майбутніх молодих поколінь.

Одним із ключових напрямів реформування сучасної української освіти є інтеграція підходів до побудови змісту освітнього процесу, що зумовлено необхідністю формування у дітей системного мислення, цілісної картини світу. Дитина здатна орієнтуватися в навколишньому середовищі, ефективно діяти в ньому лише тому, що вона постійно за допомогою органів чуття отримує інформацію про світ, в якому живе. Об'єктивна потреба українського суспільства в інноваційних освітніх практиках актуалізує проблему формування основ світосприйняття у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Сучасні педагогічні концепції виховання дитини мають орієнтуватися не на знаннявий компонент її готовності до життя, а на гармонійну взаємодію з навколишнім світом, розуміння природи, суспільства і культури як живого, цілісного організму.

У контексті наведених міркувань вважаємо дослідження Якименко Світлани Іванівни «Теорія і практика формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років», надзвичайно актуальним і своєчасним, результати якого

сприятимуть удосконаленню теоретичних основ і дидактичних засад формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років

Дисертацію виконано відповідно до тематичного плану наукових досліджень науково-дослідної теми кафедри педагогіки початкового навчання МНУ імені В. О. Сухомлинського «Теоретико-методологічні основи формування світогляду дітей старшого дошкільного й молодшого шкільного віку» (реєстраційний номер 01050008309), затверджено Вченою радою МНУ імені В. О. Сухомлинського (Протокол №14 від 16.05.2005).

2. Найбільш суттєві наукові результати, що містяться в дисертації.

На основі теоретичного аналізу психолого-педагогічних, філософських досліджень з проблеми формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років виконано дефінітивний аналіз ключових понять дослідження (світосприйняття» «формування основ, світосприйняття» «світогляд»), уточнено їх зміст, зокрема визначено, що: поняття «світогляд» є цілісною системою поглядів на об'єктивний світ і місце людини в ньому, на відношення людини до дійсності, що оточує її та до самої себе, а також обумовлені цими поглядами основні життєві позиції, переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності, ціннісні орієнтації.

Схарактеризовано психолого-педагогічні особливості формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років, зокрема: дитина формується завдяки активній діяльності в соціальному середовищі, створює нове середовище, а також змінює саму себе в процесі цілеспрямованої діяльності; дитина сприймається як суб'єкт у всіх проявах її життєдіяльності з врахуванням її психофізичних властивостей, інтересів, особистого досвіду та ціннісних орієнтацій; в основі цілісної, багаторівневої системи уявлень дитини про світ, інших людей, про себе та свою діяльність лежить особистісний досвід і образ «Я», що пояснюється активним освоєнням дитиною різних видів діяльності, зокрема ігрової, пізнавальної, творчої у процесі яких вона вступає у взаємодію з однолітками і дорослими.

На основі вивчення психолого-педагогічної та методичної літератури зроблено висновок, що дидактичними чинниками формування основ

світосприйняття у дітей 5-8 років є: активізація пізнавальної діяльності дітей, застосування ігрової діяльності, забезпечення інтегрованого змісту освітнього процесу та організація інноваційних сучасних форм дослідницько-пошукової діяльності як продуктивного методу сприйняття дитиною навколишнього світу.

Відповідно до теоретично обґрунтованої структури поняття «світосприйняття» виокремлено три основні компоненти, що цілісно розкривають досліджувану якість у дітей 5-8 років, а саме: мотиваційний, знаннявий, діяльнісний.

Відповідно до завдань дослідження та з метою проведення педагогічного експерименту визначено критерії (мотиваційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісно-поведінковий), їх відповідні показники і рівні сформованості основ світосприйняття у дітей 5-8 років: високий (пошуково-дослідницький), достатній (частково-пошуковий), середній (елементарний), початковий (адаптаційний), а також здійснено діагностику сформованості основ світосприйняття у дітей 5-8 років

Зазначене дослідження уможливило виконання основних завдань дослідження, насамперед: здійснити цілісний аналіз теорії та практики формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років; уточнити зміст ключових понять дослідження «світогляд», «світосприйняття», «формування основ світосприйняття», «сформованість основ світосприйняття», «інтеграція», «інтегрований підхід»; схарактеризувати психолого-педагогічні особливості формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років; визначити компоненти, критерії, їх показники та рівні сформованості основ світосприйняття у дітей 5-8 років; розробити, теоретично обґрунтувати структурно-функціональну модель та педагогічні умови формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років; експериментально перевірити ефективність структурно-функціональної моделі та педагогічних умов формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років; окреслити напрями й обґрунтувати перспективи використання авторської інтегрованої особистісно-орієнтованої технології формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років у закладах дошкільної та початкової освіти в умовах НУШ.

3. Нові факти, одержані здобувачем.

Беззаперечна цінність педагогічного дослідження зумовлена тим, що уперше *вперше* здійснено цілісний теоретичний аналіз проблеми формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років; концептуально обґрунтовано, теоретично розроблено та практично апробовано структурно-функціональну модель та педагогічні умови формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років:—*удосконалено* методiku формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років. С.І. Якименко удосконалено навчально-методичне й технологічне забезпечення процесу формування світогляду в дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку в інтегрованому освітньому середовищі. За результатами дослідження подальшого розвитку набули наукові положення теорії та методики виховання дітей 5-8 років; педагогічних технологій, змісту, форм, методів реалізації інтегрованого підходу до формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років.

4. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації

Аналіз змісту дисертації, автореферату й публікацій С.І. Якименко є підставою для висновку про наукову обґрунтованість й достовірність викладених автором результатів дослідження.

Викладений у вступі науковий апарат дисертації уможливив формування цілісного алгоритму розв'язання досліджуваної проблеми, на вирішення якої С.І. Якименко спрямовано сім завдань дослідження. Відповідно до теми дисертації С.І. Якименко чітко визначила адекватні завданням теоретичні, статистичні й емпіричні методи наукового пошуку, що забезпечили кваліфіковану роботу з науковою літературою, нормативно-правовими документами, фактами та даними; розроблення методологічних і теоретичних засад дисертації; вивчення й узагальнення вітчизняних і зарубіжних сучасних методологічних підходів дослідницького пошуку до вивчення проблеми, що покладені в основу дослідження, а саме: *гуманістичний* (передбачає ставлення до дитини найвищої цінності, зумовлюючи створення умов для її цілеспрямованого особистісного й соціального розвитку й виховання,

управління зазначеним процесом відповідно до потреб внутрішніх сил дитини, з позиції її інтересів; виховання у дитини почуття власної цінності та гідності); *особистісно орієнтований* (врахування індивідуальних особливостей дитини, прогнозування і конструювання індивідуальних програм розвитку кожної дитини); *аксіологічний* (утвердження положення про пріоритет особистісного розвитку в неперервному зростанні суб'єкта, досягнення ним вершин розвитку; визначення орієнтації особистості на обґрунтований вибір загальнолюдських, гуманістичних цінностей і якостей та їх спрямованість на особистісний рівень; особистість є унікальним ціннісним створінням); *компетентнісний* (передбачає готовність і здатність особистості свідомо й компетентно застосовувати набуті знання, вміння, досвід у практичній діяльності з метою самостійного результативного розв'язання проблемних ситуацій у різних сферах життєдіяльності); *системний* (розглядає світосприйняття як процес пізнання навколишнього світу, а також сформованих на його основі поглядів і переконань особистості; *суб'єкт-суб'єктний* (ґрунтується на суб'єктній партнерській взаємодії учасників освітнього процесу (дітей, батьків, педагогів).

В основу концепції дослідження покладено положення про можливість суттєвого підвищення рівня сформованості основ світосприйняття у дітей 5 років, якщо освітній процес здійснюється відповідно до розроблених теоретичних і методичних засад дослідження, що ґрунтуються на сучасних освітніх концепціях і спираються на обґрунтовану структурно-функціональну модель формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років.

Зазначимо, що, на наш погляд, вагомим результатом рецензованої дисертаційної роботи є усистематизована джерельна база. Вона відповідає вимогам до такого типу дослідження, свідчить про обізнаність автора з усіма існуючими типами джерел, у яких розкриваються питання формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років. Основою дослідження стали: філософські, педагогічні, психологічні, культурологічні дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців із проблеми формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років; законодавчо-нормативні, урядові документи; періодичні видання.

Рівень апробації результатів дослідження також є достатнім і підтверджується участю дисертантки у міжнародних і всеукраїнських науково-практичних масових заходах різного рівня та освітньо-наукових проектах.

5. Значення для науки і практики одержаних автором результатів.

Наукові здобутки С.І. Якименко з проблеми обґрунтування теоретичних і методичних засад формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років складають теоретичну і практичну базу для подальших досліджень у галузі педагогічної науки. Не викликає сумніву практичне значення результатів рецензованої дисертаційної роботи, оскільки авторкою розроблено та впроваджено в систему дошкільної та початкової освіти низку навчально-методичних видань, що, на нашу думку, сприятиме оновленню змісту дисциплін та методики їх викладання для підготовки вихователів дошкільних закладів освіти та закладів початкової освіти, зокрема: монографія «Формування світогляду у старших та молодших школярів: теорія і практика», 2006; монографія «Формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років: теорія і практика»; «Освітня програма «Світ, в якому я живу» для дітей старшого дошкільного віку» (2019 р.) та навчальний комплект (8); «Освітня програма для 1-2-х класів «Світ, в якому я живу» (2018 р.) та навчальний комплект (10 зошитів); навчально-методичні посібники: «Народознавчик», «Ціннісно-змістовий компонент системи інтегрованих знань про людину і світ старшого дошкільника», «Інтегрована особистісно орієнтована технологія – продуктивна технологія наступності дошкільної та початкової освіти»; навчально-методичних комплектів «Віконечко в світ» для І молодшої, II молодшої, середньої та старшої груп ЗДО, Програма та перспективне планування для 1-4 класів початкової школи; два *методичні посібники* для вчителів («Універсальність педагогічного новаторства: інтегрована особистісно орієнтована технологія в закладах освіти» (2020 р.); проведено сім засідань літньої школи професора С. Якименко для *освітян України* з проблеми практичного впровадження авторської «Інтегрованої особистісно орієнтованої технології в закладах дошкільної освіти та в початковій школі»).

Усе зазначене підтверджено матеріалами дослідження та довідками про впровадження в освітній процес вітчизняних ЗВО, а саме: Комунального закладу «Дошкільний навчальний заклад (ясла-садок)» № 40, Луцької міської ради Волинської області (довідка № 68 від 22.12.2020р.), заклад дошкільної освіти № 139 м. Миколаїв, Миколаївської міської ради (довідка № 70 від 29.12.2020), заклад дошкільної освіти (ясла-садок) «Сонечко» село Геронимівка Черкаської області (довідка № 105 від 12.12.2020 р.), Хмельницький заклад дошкільної освіти № 2 «Соколятко», Хмельницької міської ради (довідка № 01-31/14/1 від 21.01. 2021), навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів– дитячий садок» с. Поступель Ратнівського району Волинської області (довідка № 95 від 21.12.2020), Миколаївська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 50 імені Г. Л. Дівиної (довідка № 01-23/39 від 22.01.2021р.) Черкаської загальноосвітньої санаторної школи-інтернату І-ІІ ступенів, Черкаської обласної ради (довідка № 01-32/181 від 20.11.2020 р.), Навчально-виховний комплекс № 6 м. Хмельницького, Хмельницької міської ради (довідка № 01-42/998 від 30.10.2020 р.).

6. Рекомендації щодо використання результатів і висновків дисертації.

Теоретичні положення та обґрунтовані рекомендації щодо використання конструктивних ідей досвіду дослідження можуть бути використані для забезпечення професійної підготовки майбутніх педагогів у закладах вищої освіти; розробки навчальних програм і методичних рекомендацій, написання підручників, навчально-методичних посібників; під час викладання навчальних дисциплін «Педагогіка», «Теорія і методика виховання», «Методика виховної роботи» та вдосконалення теоретико-методичної компетентності педагогічних працівників у системі післядипломної педагогічної освіти. Основні положення дисертації можуть бути використані також у написанні інших наукових праць з педагогіки.

7. Оцінка змісту дисертації та її завершеність.

Дисертація С.І. Якименко має науково обґрунтовану структуру і складається з анотацій українською й англійською мовами, переліку умовних

скорочень, вступу, п'яти розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, переліку використаних джерел та численних додатків. Загальний обсяг дисертації становить 613 сторінок, основний зміст викладено на 486 сторінках.

Принагідно відзначаємо вміння дисертантки узагальнювати й систематизувати дослідницький матеріал. Аналіз змісту дисертації С.І. Якименко засвідчив, що дисертаційне дослідження системно організоване: структура відображає логічний виклад дослідницької думки; окреслено його об'єкт і предмет; визначено мету; чітко сформульовані завдання, у відповідності до яких послідовно викладено зміст тексту дисертації; у висновках забезпечено доказове вирішення поставлених завдань.

Вагомими науковими результатами наукового педагогічного дослідження С.І. Якименко, що складають його теоретичне значення, ми вважаємо такі:

На підставі виконаного в першому розділі дисертації дефінітивного аналізу ключових понять дослідження проблеми формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років встановлено, що світосприйняття як феномен світоглядної спрямованості є предметом філософії і передбачає розуміння таких понять як «світ» та «сприйняття»; поняття «світ» як об'єктивний зміст є вищою формою систематизації знання, що становить основу світогляду особистості; сприйняття є цілісним відображенням у психіці людини предметів і явищ навколишнього середовища під час їхньої безпосередньої дії на органи чуття.

С.І. Якименко також з'ясовано, що формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років ґрунтується на основних психологічних новоутвореннях дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, зокрема: старший дошкільний вік характеризується пластичністю психічних процесів, які впливають на розвиток творчої уяви дитини, а розвиток особистості відбувається прискореними темпами, оскільки виникають нові психічні механізми, які постійно включаються у зазначений процес; молодший шкільний вік є сензитивним періодом для формування емоційного інтелекту, оскільки природна потреба в емоційному сприйнятті навколишнього світу доповнюється

у дитини активним інтелектуальним розвитком, акцент на якому відрізняє навчання в початковій школі від дошкільної освіти.

2. Визначені й проаналізовані у другому розділі дисертації методичні аспекти формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років дали змогу дисертантці з'ясувати, що становлення основ світосприйняття у дітей 5-8 років відбувається інтенсивніше під час активної пізнавальної діяльності та на основі світоглядних уявлень дитини саме через взаємопов'язаність зовнішнього і внутрішнього світу. Зроблено висновок, що на ефективність формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років впливають такі чинники: пізнавальна активність особистості, ігрова діяльність, впровадження інтегрованого підходу до змісту освітнього процесу та дослідницько-пошукова діяльність як активний метод сприйняття дитиною навколишнього світу.

3. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури щодо змістових характеристик досліджуваного феномена та виокремлених критеріїв, показників і схарактеризованих рівнів С. І. Якименко розроблено оригінальний діагностичний інструментарій дослідження, що дало змогу її автору об'єктивно простежити динаміку якісних та кількісних змін мотиваційного, знаннєвого, діяльнісного компонентів сформованості основ світосприйняття у дітей 5-8 років на основі порівняльного аналізу.

4. Заслуговує на увагу запропонована С.І. Якименко у четвертому розділі дисертації авторська структурно-функціональна модель формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років, прогнозованим результатом упровадження якої є підвищення рівня сформованості основ світосприйняття, а також обґрунтовані педагогічні умови формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років: створення інноваційного активно-пізнавального освітнього середовища засобами впровадження авторської інтегрованої особистісно орієнтованої технології; розвиток інноваційної компетентності педагогів як засобу оптимізації формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років; підвищення рівня педагогічної компетентності батьків у формуванні основ світосприйняття у дітей 5-8 років засобами партнерської взаємодії з педагогами; забезпечення

наступності і безперервності формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років.

На особливу увагу і цілковите схвалення заслуговує авторська інтегрована особистісно орієнтована технологія, інноваційною особливістю якої є інтеграція змісту освітнього процесу в п'яти сферах життєдіяльності людини: «Людина і природа», «Людина і суспільство», «Людина і культура», «Людина, наука, і техніка», «Людина і Всесвіт», що забезпечує психолого-педагогічні умови для активної співтворчості та командної співпраці всіх суб'єктів освітнього простору, педагогізації родинного середовища дитини 5-8 років засобами залучення батьків до партнерства та активної участі в освітньому процесі. За змістом авторська інтегрована особистісно орієнтована технологія забезпечує формування ключових компетентностей у різних сферах діяльності дитини, задовольняє її пізнавальні потреби відповідно до вікових особливостей, підтримує у неї високу пізнавальну мотивацію; стимулює її активність і самостійність, розширює освітні можливості; розвиває навички рефлексії та самооцінки діяльності; формує вміння вчитися – ставити цілі, планувати і організовувати власну самостійну пізнавальну діяльність; сприяє індивідуалізації (персоналізації) освіти дитини; створює додаткові передумови і можливості успішної соціалізації.

Результати дисертаційного дослідження С.І. Якименко супроводжуються матеріалом у графічному відображенні, у вигляді 36 рисунків і 27 таблиць, які суттєво розширюють та доповнюють змістове поле дисертації. На позитивну оцінку заслуговують 46 додатків до дисертації, які вдало доповнюють її зміст. У додатках представлені модифіковані авторкою методики діагностики основ світосприйняття у дітей 5-8 років, а також авторські свідоцтва про реєстрацію авторського права на науковий твір (навчальне видання, навчальні, науково-методичні, навчально-методичні посібники, що засвідчують велику практичну значущість рецензованого дослідження.

8. Дискусійні положення та зауваження до змісту дисертації.

Позитивно оцінюючи новизну, теоретичне і практичне значення рецензованого дослідження вважаємо за необхідне висловити зауваження та побажання щодо його можливого удосконалення.

1. Оскільки формулювання першого завдання дослідження не передбачає отримання якогось кінцевого результату, а лише вказує на процес, вважаємо більш коректним його формулювання в такій редакції: «На підставі цілісного аналізу теорії та практики формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років, з'ясувати сутність та психолого-педагогічні особливості проблеми формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років».

2. Вважаємо дискусійним авторське визначення поняття «світосприйняття» у дітей 5-8 років як процес пізнання навколишнього світу, є мотивованою цілеспрямованою самостійною діяльністю розуміння сутності об'єктів, явищ природи і суспільства» (с.147), оскільки в дійсності - це не завжди цілеспрямований, а доволі часто стихійний процес. Також дискусійною вважаємо точку зору автора, що «у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці провідним видом діяльності дитини є гра, оскільки для молодшого школяра такою є навчальна діяльність».

3. У висновках з першого розділу дисертанткою наведено трактування різними науковцями базових понять проблеми дослідження, що є недоречним у цій частині роботи, де мають бути зроблені лише узагальнення, без надмірної деталізації та конкретики.

4. Провівши ретельний аналіз наукових та інших літературних джерел з проблеми дослідження, авторка зосередила в основним свою увагу на джерела вітчизняних, й подекуди науковців радянського періоду, проте в аналізі бракує наукових джерел всесвітньо відомих зарубіжних науковців, зокрема, таких як Дж. Дьюї, Дж. Брунера та ін.

5. Позитивно оцінюючи теоретичне обґрунтування педагогічних умов та їх технологічне забезпечення, недоречним, на наш погляд, є включення до тексту загальних висновків робочого авторського визначення поняття «педагогічні умови», більше того, уточнення його тлумачення не передбачалося у завданнях дослідження.

6. На жаль, текст дисертації не позбавлений окремих мовних та технічних огріхів. Наприклад, вставні слова – «зокрема», «по-перше», не відокремлені комами, слова «розвиваючого» (с.с. 161, 291), «відтворюючої» (с.73) є кальками з російської, варто було замінити на «розвивального», а «припускає» (с.с. 6, 61, 104, 310, 317) - на «передбачає». У словосполученнях «висновки до розділу 1, 2, 3 і т.д. » правильним буде вживання прийменника «з» замість «до».

Однак висловлені зауваження та побажання мають дискусійний характер і не знижують загальний належний науково-теоретичний рівень дисертації Якименко Світлани Іванівни та мають на меті зосередити увагу на більш докладному вивченні окремих проблем.

9. Повнота викладення результатів в опублікованих працях.

Результати дослідження, наукові положення, висновки та рекомендації достатньо повно представлено в 98 публікаціях автора, з-поміж них, зокрема: 5 одноосібних монографій, 7 колективних монографій, 6 науково-методичних посібників, 36 одноосібних статей у наукових фахових виданнях України, 19 у закордонних наукових виданнях, 22 статті у збірниках матеріалів конференцій (з них 8 – у закордонних), 19 свідоцтв про реєстрацію авторського права на твір.

10. Ідентичність змісту автореферату й основних положень дисертації.

Структура і зміст автореферату ідентичні основним положенням дисертації. Зміст монографії і наукових публікацій автора відображають основні результати і висновки, що розкриті й обґрунтовані в рукописі дисертації С.І. Якименко. Вони засвідчують належний науково-теоретичний рівень рецензованої дисертаційної роботи.

11. Загальний висновок.

Аналіз дисертації, автореферату та опублікованих праць дає підстави для висновку про те, що дисертація Якименко Світлани Іванівни «Теорія і практика формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років», є завершеною, фундаментальною самостійною науковою роботою, яка містить нові науково

обґрунтовані результати в галузі теорії і методики виховання, що дали змогу автору здійснити комплексне вирішення актуальної проблеми щодо визначення й обґрунтування теоретичних і методичних засад актуальної проблеми формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років і визначити подальші перспективи реалізації концепції інтегрованого підходу до формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років у Новій українській школі

Враховуючи нагальність і важливість, наукову новизну, достовірність і практичне значення результатів дослідження, дисертація Якименко Світлани Іванівни «Теорія і практика формування основ світосприйняття у дітей 5-8 років», відповідає вимогам документу «Порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 № 567, а його автор – С.І. Якименко заслуговує на присудження наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання.

ОФІЦІЙНИЙ ОПОНЕНТ:

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри психології та соціальної роботи

Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського

В.І. Шахов

